

Ю. Магась-Демидас,
к.і.н., старший викладач кафедри
спеціальних історичних дисциплін та правознавства
Житомирського державного університету імені І. Франка

Законодавство Російської імперії про кредитну кооперацію та його реалізація у Правобережній Україні (2 пол. XIX ст. – поч. XX ст.)

У контексті конституційного забезпечення права на створення об'єднань громадян у сучасному українському суспільстві важливим є дослідження історії розвитку таких утворень. Одним із видів самоврядних організацій є кооперативи, які діють сьогодні, відповідно до законодавства, у різних сферах економічного життя нашої держави. Свої витoki кооперація бере ще у другій половині XIX ст., коли на українських землях, зокрема, у складі Російської імперії, утворилися перші кооперативи. Однією з форм кооперації була кредитна (кредитні та ощадно-позичкові товариства), діяльність якої регулювалася імперським законодавством.

Метою доповіді є аналіз кооперативного законодавства Російської імперії та його впливу на розвиток кооперації Правобережної України.

Позиція самодержавного уряду щодо кооперації не була однозначною. З одного боку, він прагнув не допустити переростання кооперативів у самостійну громадську силу, з іншого був змушений визнати позитивну роль самодіяльних організацій за складних економічних умов і до певної міри допомагати їм. Особливо ворожою була позиція влади протягом періоду зародження перших кооперативів. Так, у березні 1867 р. вийшов указ, який забороняв будь-які товариства. З-поміж інших протизаконними оголошувалися кооперативні установи [1, с. 40].

Згодом позиція влади дещо пом'якшилась, проте спеціального кооперативного законодавства прийнято не було. Кооператив можна було організувати двома способами: на основі статуту і на підставі письмового договору, складеного відповідно до загальних цивільних законів. Договірна форма була незручною, оскільки створені на такій підставі кооперативи не мали статусу юридичних осіб. Статутна форма надавала кооперативу ширші можливості, була більш гнучкою. На Правобережжі нотаріальний договір найчастіше застосовувався для організації кооперативних союзів, оскільки статут союзу затвердити було дуже важко [2, с. 9-10].

Перший зразковий статут ощадно-позичкових товариств (1871 р.) уперше юридично закріпив підстави функціонування такого виду кооперативів, надав їм певні податкові пільги. Проте, у статуті містилися умови, які утруднювали діяльність кооперативів. Наприклад, ощадно-позичкові товариства могли давати лише короткострокові позики незначного розміру. Такі позики не могли істотно допомогти населенню, оскільки найбільше воно потребувало довгострокових кредитів: наприклад, селянство – для купівлі реманенту, землі [3, с. 74].

Ощадно-позичкові товариства діяли за зразком німецьких статутів. Їх оборотний капітал формувався з паїв, на які виплачувалися дивіденди. До соціально-економічних умов українських земель цей статут був не пристосований. Зокрема, встановлений за німецьким зразком розмір паю був надто високий для селян Правобережжя [3, с. 133].

Неврожаї та голод початку 90-х рр. XIX ст. спонукали владу шукати шляхи виходу із критичної ситуації, а отже, – змінити свою позицію щодо кооперації. Уряд став убачати в кооперативних установах один із засобів послаблення соціальної напруги і вирішив розширити доступ населення до кооперативних організацій. Щоб залучити до участі в кредитних кооперативах бідні верстви населення, 1 червня 1895 р. він прийняв Положення про установи дрібного кредиту, яким запроваджувався новий вид кооперативів – кредитні товариства. На відміну від ощадно-позичкових, вони не мали паїв. Основний капітал формувався з позик (Державного банку, земств, приватних установ та осіб). Для бідняків, які не мали грошей на пайові внески, це була можливість скористатися кредитом на вигідних умовах. Товариствам дозволялося надавати довгострокові позики, здійснювати посередницькі закупівельно-збутові операції після затвердження міністром фінансів або Держаним банком спеціальних правил. Одночасно посилювався контроль за діяльністю товариств [4, с. 354-356]. Із урахуванням нововведень, 1896 р. було прийнято Типовий статут кредитних товариств та новий Статут ощадно-позичкових товариств.

Наступним етапом законодавчого оформлення кредитних кооперативів стало прийняття 7 червня 1904 р. нового Положення про установи дрібного кредиту. У ньому вже не наголошувалося на призначенні кредитних кооперативів лише для найбіднішої верстви, метою їх діяльності було сприяння дрібним виробникам узагалі. Відділ Державного банку, що займався кредитуванням кооперативів, перетворювався в Управління у справах дрібного кредиту. Організовувалася

мережа інспекторів дрібного кредиту, що надавали практичну допомогу товариствам. Спрощувалася процедура відкриття кредитних і ощадно-позичкових товариств, зокрема, земські каси отримали право засновувати їх із власної ініціативи, не чекаючи спеціального дозволу влади.

Однак на практиці, через численні бюрократичні перепони, останнє положення не завжди скорочувало термін відкриття товариства. Наприклад, на Волині протягом зими 1911 р. земські агрономи ініціювали створення 33 кредитних товариств. Губернська земська каса дрібного кредиту, з огляду на обмеженість своїх коштів, змогла надати позики цим товариствам лише по 200 руб. Цього виявилось недостатньо для формування основного капіталу кооперативів, тому вони звернулися до відділення Держбанку із клопотаннями про позику. Однак, позитивної відповіді від нього, на жаль, не отримали, що загальмувало процедуру відкриття товариств [5, арк. 258-259].

У 1905-1906 рр. були затверджені нові редакції типових статутів кредитних та ощадно-позичкових товариств. Окремі їхні умови обмежували фінансові можливості кооперативів. Наприклад, на товариства покладался обов'язок не менше 5% своїх коштів тримати в Держбанку або ощадкасі. Таким чином, частина кооперативних грошей не перебувала в обігу, що завдавало збитків товариствам [6, арк. 10].

Зі зростанням кількості товариств назріла потреба об'єднання їх у союзи. Влада дозволила об'єднання на основі договору, тому організовувати їх було складно. Дозвіл на організацію союзу в кожному випадку надавався Радою Міністрів. 11 червня 1911 р. було затверджено Типовий статут союзів кредитних кооперативів [1, с. 107], що стимулювало їх створення.

Законодавчі норми, прийняті під час столипінської аграрної реформи, стимулювали розгортання кооперативного руху, оскільки розширювали економічну свободу. Під час реформи кооперація офіційно визнавалася бажаним засобом удосконалення господарювання. Запроваджувалися нові закони й розпорядження для полегшення організації кооперативів, зокрема закон 1910 р. про дрібний кредит.

Суттєвим гальмом у розгортанні кооперативного руху була відсутність єдиного кооперативного закону. Уряд зволікав із вирішенням цього питання, оскільки законодавча розрізненість полегшувала процедуру контролю над товариствами [7, с. 7-8].

Усі зміни в кооперативному законодавстві позначалися на розвитку кредитної кооперації Правобережжя. Так, відсутність

прямого юридичного закріплення діяльності ощадно-позичкових товариств була однією з причин незначного їх поширення у 2-й половині XIX ст. У 1885 р. на Правобережжі діяло лише 12 таких кооперативів: 6 у Київській та по 3 в Волинській і Подільській губерніях [8, арк. 3 зв.]. Запровадження кредитних товариств призвело до різкого збільшення кількості кооперативів, зробивши їх більш доступними для населення. Наприклад, у 1906 р. на Правобережжі діяло вже 20 кредитних товариств і 21 ощадно-позичкове, у 1907 р. – відповідно 45 і 27 [9, с. 123.]. Прийняття типових статутів, правил стосовно здійснення посередницьких операцій, надання пільг сприятливо позначалися на поширенні кооперативного руху. Разом з тим, прагнення влади не випустити кооперативи з-під свого контролю й не допустити переростання їх у вагомий суспільно-політичний фактор зумовлювали численні обмеження в діяльності кооперативних установ, відомчу розрізненість, бюрократію, що, в свою чергу, гальмувало кооперативний рух.

Таким чином, діяльність кредитних кооперативів Правобережної України регулювалася загальноімперським кооперативним законодавством, що включало в себе різноманітні положення, типові статuti, правила тощо. Означені нормативно-правові акти узаконювали та регламентували їх функціонування, встановлюючи одночасно жорсткий контроль властей над їхньою діяльністю.

Список використаної літератури:

1. Хейсин М. А. Исторический очерк кооперации в России / М. А. Хейсин. – Пг: Изд. т-во кооперативных союзов «Кооперация», 1918. – 184 с.
2. Бородаєвський С. В. Теорія і практика кооперативного кредиту / С. В. Бородаєвський. – Подєбради: Видання «Видавничого товариства при Українській Господарській Академії в Ч.С.Р.» – 367 с.
3. Витанович І. Історія українського кооперативного руху: Із праць історично-філософської секції НТШ / І. Витанович. – Н.-Й., 1964. – 624 с.
4. Положение об учреждениях мелкого кредита // Полное собрание законов Российской империи. – 1895. – Т. XV. – СПб., 1899. – С. 354-356.
5. Державний архів Житомирської області. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 102. – 1911. – 333 арк.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі - ЦДІАК України). – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 501. – 1913. – 180 арк.
7. Мацієвич К. З минулого сільськогосподарської кооперації на Україні / К. Мацієвич // Українська сільсько-господарська кооперація. З нагоди 10-ї річниці заснування «ЦЕНТРАЛУ». Збірник І-ий. – Подєбради: В-во «Кооперативний Фонд імени Василя Доманицького», 1926. – С. 1-16.
8. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 128. – 1885. – 16 арк.

9. Магась-Демидас Ю. І. Кооперативний рух Правобережної України у 1860-ті - 1914 роки: дис... канд. наук: 07.00.01 / Ю. І. Магась-Демидас. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 267 с.